

הסוגיא הרביעית – 'שמן זית' (לה ע"ב – לו ע"א)

1. גופא: אמר רב יהודה אמר שמואל, וכן אמר רבי יצחק אמר רבי יוחנן: שמן זית מברכין עליו בורא פרי העץ. א. מימרא שהובאה גם בסוגיא הקודמת
2. היכי דמי? ב. שאלה על המימרא, שלושה ניסיונות לענות על השאלה ודחייתם בעדם, ותשובה סופית
3. אילימא דקא שתי ליה – אוזוקי מזיק ליה! דתניא: השותה שמן של תרומה – משלם את הקרן ואינו משלם את החומש, הסך שמן של תרומה – משלם את הקרן ומשלם את החומש! ב. שאלה על המימרא, שלושה ניסיונות לענות על השאלה ודחייתם בעדם, ותשובה סופית
4. אלא: דקא אכיל ליה על ידי פת.
5. אי הכי, הויא ליה פת עיקר והוא טפל; ותנן, זה הכלל: כל שהוא עיקר ועמו טפלה – מברך על העיקר ופוטר את הטפלה!
6. אלא: דקא שתי ליה על ידי אניגרון; דאמר רבה בר שמואל: אניגרון – מיא דסלקא, אנסיגרון – מיא דכולהו שלקי.
7. אם כן, הוה ליה אניגרון עיקר ושמן טפל. ותנן, זה הכלל: כל שהוא עיקר ועמו טפלה – מברך על העיקר ופוטר את הטפלה!
8. הכא במאי עסקינן – בחושש בגרונו. דתניא: החושש בגרונו – לא יערענו בשמן תחלה בשבת, אבל נותן שמן הרבה לתוך אניגרון ובולע.
9. פשיטא! ד. בירור התשובה הסופית
10. מהו דתימא; כיון דלרפואה קא מכוין – לא לבריק עליה כלל, קמשמע לן: כיון דאית ליה הנאה מיניה בעי ברוכי.

מסורת התלמוד

[1] אמר רב יהודה אמר שמואל, וכן אמר רבי יצחק אמר רבי יוחנן: שמן זית מברכין עליו בורא פרי העץ. לעיל, סוגיא ג, "יין", פיסקא 3; להלן, סוגיא ה, "קמחא", פיסקא 4; ירושלמי ברכות ו א, י ע"א ("רבי יעקב בר זבדי בשם רבי אבהו שמן זית אומר עליו בורא פרי העץ"). [3] השוטה שמן של תרומה... הסך שמן של תרומה. ראו משנה תרומות ו א; תוספתא תרומות ז א (ושינויי נוסחאות שם); ט י-יד; והשוו ספרא אמור פרק ו, הלכה ח; ירושלמי מעשר שני ב א, נג ע"ב; שבת ט ד, יב ע"א; יומא ח א, מד ע"ד; תענית א ו, סד ע"ג; בבלי נדה לב ע"א. [4] דקא אכיל ליה על ידי פת. השוו תוספתא תרומות ט יא; שבת יב י; ירושלמי שביעית ח ב, לב ע"א; מעשר שני ב א, נג ע"ב. [5] זה הכלל... ופותר את הטפלה. משנה ברכות ו ז. [6] בבלי יומא עו ע"א; שבועות כג ע"א. [7] זה הכלל... ופותר את הטפלה. משנה ברכות ו ז. [8] החושש בגרונו – לא יערענו בשמן תחלה בשבת, אבל נותן שמן הרבה לתוך אניגרון ובולע. תוספתא תרומות ט יב; שביעית ו ג; שבת יב י. [9-10] להלן, סוגיא יז, "שתיתא", לח ע"א.

רש"י

אוזוקי מזיק לגופיה, ואין זו אכילה שטעונה ברכה, דגבי ברכה ואכלת כתיב. דתניא דלאו בר אכילה היא. השוטה שמן של תרומה בשוגג. משלם את הקרן כשאר מזיק את חבירו בממונו. ואין משלם חומש דגבי חומש אכילה כתיב ואיש כי יאכל קדש בשגגה (ויקרא כב), פרט למזיק. על ידי הפת משום לפתן. על ידי אניגרון מין מאכל הוא, ונותנים לתוכו שמן, ושנוי במשנה בכמה מקומות. דאמר רבה בר שמואל לא אתא הכא אלא לפרושי לן מאי ניהו. מיא דסלקא מים ששלקו בהן תרדין. דכולהו שלקי כל מיני ירק שלוק. החושש בגרונו וצריך לתת בו שמן הרבה, דהוה ליה שמן עיקר ואניגרון טפל. לא יערענו בשמן בשבת, דמשהי ליה בתוך גרונו ואינו בולעו, וכיון דלא בלע ליה מוכחא מילתא דלרפואה הוא, וחכמים גזרו על כל רפואות הנכרות משום שחיקת סמנים שהיא מלאכה. תחלה כלומר: לכתחלה לא יתן השמן בפיו לשם ערעור, כי אם לשם בליעה, ואם בא להשהותו ישהנו. דאית ליה הנאה מיניה לבד הרפואה יש לו הנאת אכילה. והלכתא וכו' עד פטר להו לא גרסינן ומהלכות גדולות הוא.

מהלך הסוגיא ותולדותיה

ביסוד סוגיא זו עומדת מימרא המובאת בשם שמואל על יד רב יהודה ובשם רבי יוחנן על ידי רבי יצחק,¹ ולפיה הברכה על שמן זית היא "בורא פרי העץ"^[1]. מכיוון ששמן זית אינו נתפס כמשקה ששותים אותו בעין, בעל הגמרא שלנו מתקשה להבין את הנסיבות שבהן מברכים ברכה כל שהיא על שמן זית^[2]. שתיית השמן מזיקה לבריאות, ולכן לפי הברייתא המובאת בפיסקא^[3] השותה שמן של תרומה אינו נחשב כמי שנהנה מן התרומה, ולא חייבו אותו קרן וחומש כדין המועל בתרומה. הדרך הרגילה ליהנות משמן כמאכל היא לטבל בו את הפת או לשתותו בתוך מי סלק, אך במקרים אלו השמן טפל לפת או למי הסלק, ואין מברכים עליו ברכה משלו^[4-7]. מסקנת הסוגיא היא שמברכים על השמן כשבולעים שמן רב מהול במעט מי סלק כתרופה לכאב גרון, וכפי שעושים בשבת, כשאסור לגרגר בשמן לרפואה^[8], וכפי שעושים בשמן של תרומה, שהכוהן חייב ליהנות ממנו כדרכו.

לפי בעל הגמרא שלנו, אף שפשוט הוא שבמקרה זה השמן עיקר, ראו האמוראים צורך לקבוע הלכה בעניין זה, משום שבדרך כלל אין מברכים על תרופות כלל. אך במקרה הזה מדובר בתרופה שגם נהנים בשתייתה, ולכן מותר לשתותה בשבת – כשהשימוש בתרופות אסור מדרבנן – או כתרומה, ולכן גם מברכים עליו, וברכתו "בורא פרי העץ", משום שרובו שמן^[9-10].

אך מן הדיון שבירושלמי על מימרא זו ברור שמטרת המימרא לא הייתה לקבוע שמברכים על השמן על אף הנסיבות המיוחדות שבהן שותים אותו, אלא כדי להורות על נוסח הברכה. וזה לשון הירושלמי, ברכות ו א, י ע"א:

רבי יעקב בר זבדי בשם רבי אבהו: שמן זית אומר עליו בורא פרי העץ. אמר רבי חייא בר פפא קומי רבי זעירא: ומתניתא אמרה כן: חוץ מן היין שעל היין הוא אומר בורא פרי הגפן! ויין לאו שחוק הוא? לא מר אלא חוץ מן היין, הא שאר כל הדברים אף על פי ששחוקין, בעינן הן.

מן הירושלמי עולה שהאמוראים ראו לנכון לקבוע במימרא שברכת השמן היא "בורא פרי העץ", לא משום שהוא נאכל רק בנסיבות של כאב גרון והיה מקום לחשוב שאין מברכים עליו כלל, אלא כדי ללמד הלכה חשובה בהלכות ברכות, שחוץ מן היין, "שאר כל הדברים אף על פי ששחוקין, בעינן הן". נושא זה העסיק את בעלי הגמרא בסוגיא הקודמת, "יין", ובסוגיא הבאה, "קמחא". אך בעל הסוגיא שלנו מתעלם ממנו כליל. וכבר הקשו בעלי התוספות על הפשיטתא שבסוף הסוגיא שלנו^[9-10]: "תימא: מאי פשיטא דקאמר? והא לא אתו ר' יוחנן ושמואל למימרא אלא דאין מברכין עליו ברכה בפני עצמה, אע"ג דאשתני לעלויא, ולא הוי כמו יין!"². הם נדחקו למצוא רמזים בנוסח המימרא שעיקר מטרתה היה לקבוע את עצם העובדה שמברכים על השמן, ולא שמברכים עליו ברכה מסוימת.

אך נראה פשוט שבעל הגמרא שלנו לא נתן את דעתו כלל לכך שהברכה "בורא פרי העץ" חריגה כשמדובר בפרי מעובד כמו שמן זית.³ וזאת משתי סיבות:

1. הקושי שהטריד את בעל הגמרא שלנו – מתי בכלל שותים שמן – היה גדול בהרבה מן הקושי שהוא בקשר לנוסח הברכה. מי שמתקשה לדמיין נסיבות שבהן שותים שמן אינו נותן את דעתו לחריגה שבנוסח הברכה.

1 בירושלמי ברכות ו א, י ע"א, מובאת המימרא על ידי רבי יעקב בר זבדי בשם רבי אבהו; ראו מובאה להלן בסמוך. ריבוי האמוראים שהלכה זו מיוחסת להם אינו צריך להפתיע. כפי שמעיר רבי חייא בר פפא לרבי זעירא שם, הלכה זו כמעט מפורשת במשנה: "מתניתא אמרה כן: חוץ מן היין שעל היין הוא אומר בורא פרי הגפן! ויין לאו שחוק הוא? לא מר אלא חוץ מן היין, הא שאר כל הדברים אף על פי ששחוקין בעינן הן". מתבקש, אפוא, שבדונם במשנתנו יביאו האמוראים דוגמה לפרי מעובד שאין לו ברכה מיוחדת, ודוגמת שמן הזית מתבקשת.

2 תוספות הרא"ש ותוספות רבנו יהודה שירליאון, ד"ה פשיטא מהו דתימא, ברכות לה ע"ב, בשם בעלי התוספות הרב רבנו יוסף והרב רבנו אלחנן.

3 אפשר גם שהיה פשוט לו מלשון המשנה שהיין נחשב פרי אף על פי שהוא מעובד, והוא הדין לשמן, ואם יין יוצא דופן בכך שהוא גורם ברכה לעצמו הרי שעל השמן מברכים "בורא פרי העץ", וכפי שאומר רב חייא בר פפי בירושלמי שהבאנו לעיל.

2. ממשנתנו כפשוטה עולה שגם פרי מעובד נחשב "פרי העץ" או "פרי האדמה" לצורך ברכה, שכן לפי המשנה גם היין הוא פרי אילן וגם הפת היא פרי האדמה, אלא שהם זוכים לברכות מיוחדות. אין זה מפתיע, אפוא, ששמן זית נתפס כפרי העץ אף על פי שהוא נסחט, וכפי שמפורש בדיון שבירושלמי על המימרא שלנו.

אך אם בעל הגמרא שלנו לא נתן את דעתו לשאלת נוסח הברכה על השמן, עלינו להניח שהוא לא הכיר את הדיונים בעניין הברכה על שמן זית שבסוגיא הקודמת, "יין", ובסוגיא הבאה, "קמחא". בסוגיא הקודמת האמורא מר זוטרא מתייחס להבדל בין שמן זית, שברכתו אינה משתנה על אף העיבוד של הזית, לבין יין, שזוכה לברכה מיוחדת ושונה מזו שמברכים על ענבים. ובסוגיא הבאה, "קמחא", משווה רבא בין שמן זית, ששומר כאמור על ברכת הזית למרות תהליך העיבוד שעבר, לבין קמח חיטה, שנחלקו רב נחמן ורב יהודה באשר לברכתו. הווה אומר: כבר בימי רבא, באמצע תקופת האמוראים, ובימי מר זוטרא, בסוף תקופת האמוראים, נתנו האמוראים את דעתם לשאלת נוסח הברכה על השמן ומה שהוא מלמד באשר להלכות ברכות בכלל. ואם בעל הגמרא שלנו אינו נותן את דעתו לשאלות אלו, עלינו להניח שהוא לא הכיר את הסוגיות הללו.

ואכן, לפי הכללים שקבע אברהם וייס, הציון "גופא" שבראש הסוגיא שלנו מצביע על כך שהיא הייתה כבר במקום כשנערכה סוגיא ג, "יין", לעיל. המימרא "שמן זית מברכים עליו בורא פרי העץ" מובאת בשתי הסוגיות, והציון "גופא" בראש הסוגיא שלנו – בניגוד לציון "אמר מר", המשמש אף הוא לפני מובאה שנייה של מקור שהובא גם בסוגיא הקודמת – מצביע לפי וייס על כך שהמימרא הייתה כבר במקום כאן כשבעל הסוגיא הקודמת ציטט אותה. ונראה שהסוגיא שלנו ממוקמת לפני הסוגיא הבאה, "קמחא", משום שהיא קדמה גם לה: דיון בשאלת הנסיבות שבהן מברכים על השמן קודמת מטבע הדברים לדיון בשאלת נוסח הברכה שמברכים.

אך אם כן הדבר, עלינו להניח שהסוגיא שלנו, שהיא רצף של חומר אנונימי בתוספת מובאות מדברי תנאים ואמוראים הלוקחים ממקום אחר, קדמה לסוגיא ה, "קמחא", להלן, המבוססת על דברי אמוראים שנאמרו על המקום. נמצא שהסוגיא הסתמית שלנו יסודה לא רק לפני מר זוטרא בן דורו של רבא, שביקש בסוגיא הקודמת, "יין", לפתור את הסתירה שבין מה ששנוי במשנה בקשר ליין ובין מה שנאמר במימרא של שמואל ורבי יוחנן בעניין שמן זית, אלא היא הייתה במקום עוד לפני ימי רבא, שהרי רבא הוא זה שדן בסוגיא הבאה, "קמחא", בשאלה של מידת ההתאמה של הברכה הספציפית "בורא פרי העץ" לשמן.⁴

קדמותו של הדיון הסתמי שלנו בעניין הנסיבות שבהן מברכים על שמן זית אינה צריכה להפתיע. כאמור, דיון בנסיבות שבהן מברכים על שתיית שמן בכלל ראוי שתקדם לדיון על מידת ההתאמה של הברכה המיועדת לשמן. הסוגיא שלנו היא אמנם סוגיא סתמית, בעוד שהסוגיא הבאה יסודה בדברי רב יהודה, רב נחמן ורבא, אך רובדי העריכה הסתמיים שבסוגיות אין יסודן בהכרח בתקופה הבתראאמוראית. כל שניתן לקבוע בבירור הוא שהם מאוחרים לאחרוני האמוראים המוזכרים בהם.⁵ במקרה שלנו הסוגיא הסתמית דנה בדברי שמואל ורבי יוחנן שהובאו על ידי רב יהודה ורבי יצחק, בהתאמה, ואמוראים אלו חיו בדורות שלפני רבא. ייתכן מאוד שהסוגיא הייתה כבר במקום כשהקשה רבא מן המימרא ההיא על דברי רב נחמן בסוגיא הבאה. השאלה הנידונה בסוגיא שלנו – באילו נסיבות אפשר בכלל לברך ברכה כל שהיא על

4 ואין לומר שהציון "גופא" בראש הסוגיא שלנו מתייחס לפיסקא [1] בלבד ושאר הסוגיא נוספה בתקופה הבתראאמוראית, שהרי אם הדיון במימרא הוא בתראאמוראי קשה להבין מדוע הפשיטתא [9-10] אינה מתייחסת לנוסח הברכה, וכפי שהקשו התוספות. זאת ועוד: אם נאחר את החלק הסתמי של הסוגיא שלנו [2-10] לתקופה הבתראאמוראית, ונעמיד את הסוגיא האמוראית שהייתה קיימת בשעת עריכת הסוגיא הקודמת, "יין", על המימרא [1] בלבד, קשה להבין כיצד התחברה מימרא זו לתחילת הסוגיא הבאה, "קמחא", שם מובאת מחלוקת רב יהודה ורב נחמן, ומיד לאחריה דברי רבא לרב נחמן שלפיהם עליו להודות לרב יהודה בגלל המימרא שלנו, המובאת במלואה בפעם השלישית (פיסקא [2] שם). סוגיא אמוראית ובה מימרא, מחלוקת והכרעת המחלוקת על פי המימרא אינה מסתברת, שכן אין זו דרכו של התלמוד להביא מימרא במלואה פעמיים באותה סוגיא. רק אם נצא מתוך הנחה שהסוגיא שלנו, על רובדי העריכה שבה, הייתה קיימת כבר בימי רבא, ניתן להבין את המבנה של הסוגיא הבאה, הפותחת במחלוקת רב נחמן ורב יהודה וממשיכה בקושיית רבא על סמך המימרא המובאת בראש הסוגיא שלנו, שאותה הוא מביא במלואה.

5 ראו מ' בנבויץ, פרק שבועות שתיים בתרא (לעיל, סוגיא ב הערה 10), עמ' 4-11, ולעיל, הדיון בסוגיא ג, "יין", הערה 17.

שתיית שמן – מתבקשת מיד לאחר שנקבעה ברכה כל שהיא על השמן, דהיינו בימי האמוראים שמואל, רבי יוחנן ורבי אבהו, שכולם פעלו לפני רבא.

נמצא שהסוגיא שלנו, על המימרא שבראשה [1], האוקימתות הנדחות שבמרכזה [2-7], האוקימתא המתקבלת שבסופה [8] והפשיטתא המתייחסת לאוקימתא זו [9-10], יסודה עוד לפני רבא, והיא מוקמה בפירקין עוד לפני הסוגיות האמוראיות הסובבות אותה מלפנים ומאחור.⁶ ברצף הסוגיות הנוכחי, סוגיא ג, "יין", מוסבת על הפיסקא מן המשנה "חוץ מן היין", והסוגיא שלנו והסוגיא שלאחריה, "קמחא", מסתעפות מן הסוגיא ההיא. אך לפני שהתגבשה הסוגיא הקודמת על הפיסקא "חוץ מן היין" שבמשנה הוצבה הסוגיא שלנו סמוך לתחילת הפרק, מיד לאחר שתי סוגיות ההקדמה – סוגיא א, "הלולים", וסוגיא ב, "העולם הזה", משום שהיא עסקה בברכה על פרות האילן, הבבא הראשונה שבמשנה ("כיצד מברכין על הפירות? על פירות האילן הוא אומר בורא פרי העץ"). מיד לאחר מכן מצאנו את הסוגיות היו, שעניינן ברכת "בורא פרי האדמה" לעומת ברכת "שהכל נהיה בדברו", ולאחר מכן מצאנו סוגיות שעניינן כל הברכות הללו וגם הברכה "בורא מיני מזונות", שאינה מוזכרת במשנה כלל, אך הדיון בה מסתעף מן הדיון בברכת "בורא פרי האדמה" על גרגרי חיטה וברכת "המוציא" על הפת.

ואף על פי ששמן זית אינו נידון ישירות במשנתנו, הגמרא הקדומה למשנה זו, זו שקדמה לרבא, התייחסה לשמן זית בדונה בפיסקא הראשונה במשנה, בעניין פרות האילן. על כך העירו האמוראים שמואל ורבי יוחנן שאם יין נתפס כפרי אילן, אזי גם שמן זית צריך להיחשב פרי אילן, ואם רק היין גורם ברכה לעצמו, אזי על שמן זית מברכים "בורא פרי העץ" כמו על כל פרות האילן. ותלמיד של האמוראים הללו, בעל הסוגיא שלנו, שפעל בימיהם או סמוך לאחריהם אך לפני רבא, התקשה להבין את הנסיבות שבהן מברכים ברכת נהנין כל שהיא על שמן זית, וחיבר את הסוגיא שלנו עם האוקימתות שבה ועם הפשיטתא המתייחסת לאוקימתא האחרונה.

עיוני פירוש

[2-7] **היכי דמי... אלא: דקא שתי ליה על ידי אניגרון... אם כן, הוה ליה אניגרון עיקר ושמן טפל. ותנן, זה הכלל: כל שהוא עיקר ועמו טפלה – מברך על העיקר ופוטר את הטפלה.**

כאמור, גם הירושלמי מביא את המימרא האמוראית העומדת בראש הסוגיא שלנו במסגרת הדיון במשנתנו. אך היא אינה מקשה "היכי דמי", ואינה רואה כל קושי בנסיבות שבהן מברכים ברכה על שמן זית. איך זה יכול להיות? כלום לא נתנו אמוראי ארץ ישראל או בעלי הגמרא בירושלמי את דעתם לקביעה החריגה של רבי אבהו שמברכים על שמן זית? הרי אין שותים שמן זית!

בעל יפה עיניים הסביר את שתיקת הירושלמי בנדון בהצביעו על מחלוקת עקרונית בין הבבלי לירושלמי בעניין עיקר וטפל. במשנה ד להלן שנינו:

היו לפניו מינין הרבה, רבי יהודה אומר: אם יש ביניהן מין שבעה – עליו הוא מברך; וחכמים אומרים: מברך על איזה מהן שירצה,

6 אי אפשר לומר שהמונח "גופא" מתייחס רק למימרת שמואל ורבי יוחנן שבראש הסוגיא [1], והחלק הסתמי שבסוגיא [2-10] יסודו בתקופה הבתראמוראית, שכן כפי שראינו הפשיטתא שבסוף הסוגיא מתעלמת מן התכנים של הסוגיות האמוראיות ג ר. כמו כן, מן העובדה שרבא מצטט את המימרא של שמואל ורבי יוחנן במלואה בדבריו אל רב נחמן שבסוגיא הבאה עולה שהמימרא לא הייתה ממוקמת סמוך לפני הסוגיא ההיא, אחרת לא היה צורך להביאה שוב במלואה, ומבנה סוגיא ה כולו היה אחר: היו מעמתיים ישירות בין ההלכות בעניין שמן זית וקמחא ומתריצים.

ובעל יפה עיניים הראה שלפי הירושלמי ברכות ו ד, י ע"ג, כל שיש בו משבעת המינים נחשב לפי רבי יהודה עיקר לגבי דבר שאיננו משבעת המינים,⁷ וזאת בניגוד לבבלי, להלן סוגיא לא, "מינין הרבה", מא ע"א, המפרש שהמחלוקת שבמשנה אינו אלא כשאין אחד מהם טפל לשני. לפי זה, טוען בעל יפה עיניים, אפשר להבין היטב את ההבדל בין הירושלמי והבבלי לענייננו: לפי הירושלמי, על כל ירק המוגש עם כזית שמן זית כרוטב מברכים "בורא פרי העץ", ולא "בורא פרי האדמה", משום שהירקות נחשבים טפלים לשמן הזית שהוא משבעת המינים, וגם על כל בשר או דג או ירק המטוגן בכזית שמן זית מברכים "בורא פרי העץ", כיוון שהבשר או הדג נחשב טפל לשמן, משום שהשמן הוא משבעת המינים. לעומת זאת, לפי הבבלי בסוגיא לא להלן אין מברכים על דבר שהוא ממין שבעה כשהוא טפל לדבר שאינו ממין שבעה. לא נותר, אפוא, לבבלי בסוגיא שלנו אלא לקבוע שמדובר במי ששותה שמן אגב משקה אחר, כשהשמן עיקר, וזה אינו אלא בבולע שמן זית עם מעט אניגרון לרפואה. ורפואה זו היא דווקא בשבת, כשאסור לגרר ישירות בשמן זית משום רפואה, או בשמן זית של תרומה. מכיוון שההיתר לבלוע שמן על ידי אניגרון כשהוא תרומה – או בשבת כשהרפואה האסורה – יסודו בכך שהמשקה הזה נחשב לא רק תרופה אלא גם הנאה, מברכים על השמן במקרה זה "בורא פרי העץ".

נמצא שלפי הירושלמי שתיית שמן זית על ידי אניגרון, גם כשכמות השמן קטנה מכמות האניגרון, ואף שימושים נפוצים יותר בשמן זית לצורך תיקון מאכלים ובבישולים, מחייבים ברכת "בורא פרי העץ" לפני האכילה, מכיוון ששמן זית הוא משבעת המינים. אפשר שבעל הגמרא שלנו בפסקאות [6-7] מודע לגישה ההלכתית הזאת, ודוחה אותה מפורשות, אך יותר נראה שבבבלי לא נהגו לברך על שבעת המינים כשהם משמשים בבישולים וטפלים להם, ובעל הגמרא שלנו לא היה מודע כלל לאפשרות זו.

[3] **אילימא דקא שתי ליה – אוזוקי מזיק ליה! דתניא: השותה שמן של תרומה – משלם את הקרן ואינו משלם את החומש, הסך שמן של תרומה – משלם את הקרן ומשלם את החומש!**

האוכל תרומה בשוגג משלם קרן וחומש, וזאת על פי ויקרא כב יד-טו: "ואיש כי יאכל קדש בשגגה ויסף חמשתו עליו ונתן לכהן את הקדש. ולא יחללו את קדשי בני ישראל את אשר ירימו לה". ואף על פי שבפסוק יד נאמר "ואיש כי יאכל", הספרא אמור פרק ו סימן ח מרבה מלשון "ולא יחללו" שבפסוק טו את השתייה ואת הסיכה, מן הסתם שתיית יין של תרומה וסיכת שמן של תרומה. וכך שנינו במשנה תרומות ו א: "האוכל תרומה שוגג משלם קרן וחומש. אחד האוכל ואחד השותה ואחד הסך". תוספתא תרומות ז א מגבילה את הסיכה לשמן, למעט מי שסך יין של תרומה. נוסח התוספתא כ"י וינה הוא: "ר' שמעון אומר: הסך יין של תרומה שוגג משלם את הקרן ואינו משלם את החומש",⁸ ופשוט הוא שהוא הדין למי ששותה שמן של תרומה, שכן לפי תוספתא תרומות ט י, "תרומה ניתנה לאכילה ולשתייה ולסיכה, לאכל דבר שדרכו לאכול, ולשתות דבר שדרכו לשתות, ולסוך דבר שדרכו לסוך". וכשם שנשתמרה ברייתא בתוספתא המדגימה את ההלכה הזאת בסיכת יין, כך נשתמרה בסוגיא שלנו בבבלי ברייתא המדגימה את ההלכה הזאת בשתיית שמן.

הברייתא אכן מוכיחה שדרך האדם לסוך שמן ולא לשתותו. אך כיצד מסיק בעל הגמרא שלנו מכך ששתיית שמן מזיקה דווקא? הרמב"ם פירש שהנזק כאן אינו פגיעה בבריאות, אלא היפוכה של הנאה. שמן אינו טעים, ולכן אין נהנים מטעמו, אלא טעמו "אוזוקי מזיק ליה":

7 יפה עיניים ד"ה כל שהוא עיקר, ברכות לה ע"ב.

8 כל זה לפי ההלכה שבספרא אמור פרק ו סימן ח שלפיה חייבים על סיכת שמן כמו על שתיית יין, וראו גם בבלי נדה לב ע"א. אך בירושלמי מעשר שני ב א, נג ע"ב, מגיה רבי יוחנן במדרש ההלכה שבספרא שם, וקובע שאין בסיכה – אף של שמן – משום הנאה מן התרומה. כתב יד ארפורט והדפוס לתוספתא תרומות ז א הוגזו בהתאם להלכה של רבי יוחנן: "הסך שמן תרומה שוגג משלם את הקרן ואינו משלם את החומש"; ראו ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, חלק א, זרעים (לעיל, סוגיא ב הערה 3), עמ' 395-396. אך הברייתא שבסוגיא שלנו מתאימה לנוסח התוספתא כ"י וינה שם, אלא ששם הדוגמה של "שלא כדרכו" היא סיכה של יין ובברייתא שלנו הדוגמה היא שתיית שמן, וכפי שהסברנו בפנים.

...ועל השמן בתחלה הוא מברך בורא פרי העץ. במה דברים אמורים? שהיה חושש בגרונו ושתה מן השמן עם מי השלקות וכיוצא בהן, שהרי נהנה בשתייתו, אבל אם שתה השמן לבדו או שלא היה חושש בגרונו מברך עליו שהכל, שהרי לא נהנה בטעם השמן.⁹

אך אפשר גם שבעל הגמרא שלנו הניח על פי הרושם הסובייקטיבי שלו ששתייה של שמן מזיקה לבריאות. בין כך ובין כך, נראה ברור שבעל הגמרא מושפע ממימרות רבי ירמיה בשם ריש לקיש בבבלי יומא פ ע"ב – פא ע"א:

אמר רבי ירמיה אמר ריש לקיש: זר שאכל תרומה אכילה גסה – משלם את הקרן ואינו משלם את החומש, כי יאכל – פרט למזיק. אמר רבי ירמיה אמר רבי יוחנן: זר שכוסס שעורים של תרומה – משלם את הקרן ואינו משלם את החומש, כי יאכל – פרט למזיק.

לפי מדרש ההלכה של ריש לקיש, המילה "יאכל" בפסוק "ואיש כי יאכל קדש בשגגה ויסף חמשתו עליו ונתן לכהן את הקדש" (ויקרא כב יד) מלמדת שאכילה גסה וכסיסת שעורים, שאין דרכן להיאכל, אינן נכללות בתשלומי החומש משום שהן מזיקות לבריאות, וגרימת נזק אינה נחשבת אכילה. בהיעדר מדרש הלכה אחר המסביר מדוע מי שנהנה מן התרומה שלא כדרכו אינו משלם את החומש, הסיק בעל הגמרא שלנו שכל הנהנה מתרומה שלא כדרכו פטור משום שהוא מזיק – לא טעים או לא בריא.

[6] אלא: דקא שתי ליה על ידי אניגרין; דאמר רבה בר שמואל: אניגרין – מיא דסלקא, אנסיגרין – מיא דכולהו שלקי.

הגדרות רבה בר שמואל אינן תואמות את האטימולוגיה היוונית של המילים המקובלות על כל הלקסיקוגרפים: אניגרין, oinogaron ביוונית, פירושו יין (oinos) ומורייס של דגים (garon), ואכסיגרין, oxygaron ביוונית, פירושו חומץ (oxos) ומורייס של דגים. כמה חוקרים הביאו מקור יווני שלפיו הוסיפו לאניגרין גם תרד ("סלקא") ושמן,¹⁰ וניסו לראות בכך את המקור הן למימרת רבה בר שמואל והן לדברי בעל הגמרא שלנו.¹¹ אפשר שיש קשר בין המתכון היווני לבין המתכון שהכיר רבה בר שמואל, אך גם אם כן הדבר ניכר שרבה בר שמואל לא ידע מהם המרכיבים העיקריים של המשקה, ולא הבין לנכון את ההבדל בין אניגרין לאכסיגרין.¹² אשר לבעל הגמרא שלנו, נראה שהוא התבסס לא על המתכון היווני אלא על הברייתא שהוא מביא מיד בסמוך, בפסקא [8]: "החושש בגרונו – לא יערענו בשמן תחלה בשבת, אבל נותן שמן הרבה לתוך אניגרין ובוֹלֵע". אם התרופה הרגילה לכאב גרון היא גרגור¹³ בשמן זית, והחושש בגרונו בשבת, שאסור לו להתרפא כדרכו, שותה שמן רב עם מעט אניגרין ויש בכך הנאה ורפואה כאחת, אזי ניתן להסיק שנהנים משתיית אניגרין מהול בשמן. ומזה שהציעו בברייתא לתת "שמן הרבה לתוך אניגרין" לרפואה הסיק בעל הגמרא שלנו שניתן לתת מעט שמן בתוך האניגרין כדי להוסיף לו טעם.

אך ברגיל לא שתו לא אניגרין ולא שמן ולא אניגרין מהול בשמן, כשם שלא שתו חומץ. שמן, אניגרין, אכסיגרין וחומץ שימשו כולם מטבלים לפת, כפי שמוכח מתוספתא תרומות ט י-יב (על פי כ"י ארפורט¹⁴):

[י] תרומה ניתנה לאכילה ולשתייה ולסיכה – לאכל דבר שדרכו לאכל ולשתות דבר שדרכו

9 רמב"ם הלכות ברכות ח ב.

10 גיאופוניקה ("עבודת אדמה") יב, טו. לפי מקור זה נתנו באניגרין יין, תרד, שמן, מורייס ואשלג.

11 ראו 349, I. Loew, *Die Flora der Juden*, vol. 1, Wien 1928, p. 349; ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, חלק א, זרעים (לעיל, הערה 8), עמ' 459; י' פליקס, ירושלמי שביעית, כרך ב, ירושלים תשמ"ז, עמ' 167, והערה 21 שם.

12 ראו בנוביץ (לעיל, הערה 5), עמ' 185.

13 ערער = רערע = גרגר. ראו ליברמן (לעיל, הערה 11), עמ' 460.

14 הבאנו את התוספתא על פי כ"י ארפורט משום ש"י וינה משובש בבירור, וליברמן נאלץ להגיה בנוסח הפנים בתוספתא זרעים, ניו יורק תשט"ו, עמ' 158; עיינו שם.

לשתות ולסוך דבר שדרכו לסוך... כיצד לשתות דבר שאין דרכו לשתות? אין מחייבין אתו לשתות אניגרון סניגרון ולשתות יין בשמריו. [יא] החושש בשיניו לא יגמע את החומץ ויהא פולט, אבל מגמע ופולט ובולע. **מטבל כדרכו ואינו חושש**. [יב] החושש בגרונו לא ידדנו בשמן אבל נותן שמן הרבה לתוך אניגרון ובולע.

אף על פי שדרכו של אדם לשתות יין, ולכן בדרך כלל מוטל על הכוהן ליהנות מיין של תרומה על ידי שתייתו, מי שעשה אניגרון או אכסיגרון מיין של תרומה אינו חייב לשתותו כמות שהוא רק משום שהוא נתרם בצורת יין. והוא הדין לחומץ. מה ניתן לעשות עם כל אלו? ניתן להשתמש בחומץ כתרופה לכאב שיניים, אבל אחר כך עליו לבלוע אותו. אך הדרך הרגילה ליהנות מכל הדברים הללו היא על ידי טיבול הפת בהם: "מטבל כדרכו ואינו חושש".¹⁵ אשר לשמן, אסור לגרגר בשמן ולפלוט אותו כדרך שנוהגים בכאבי גרון, משום שאין בכך הנאה אלא רפואה. אבל מותר לתת הרבה שמן של תרומה לתוך אניגרון ולבלוע, כדרך שעושים בשבת כדי לרפא כאב גרון לפי תוספתא שבת יב י, כיוון שיש בכך לא רק רפואה אלא גם הנאה, מן השמן ומן האניגרון.

מן התוספתא עולה שהאניגרון שימש כמטבל לפת וכן כתמהיל לשמן כשאסור היה לגרגר בשמן כדי לרפא כאב גרון – מחשש עברה על איסורי שבת או תרומה. מקרה אחרון זה הוא המקרה שבו מציע בעל הגמרא שלנו לברך על השמן "בורא פרי העץ". אך לפני שהוא מגיע להצעה זו, הוא דוחה שתי אפשרויות נוספות: אין להעמיד את המימרא שלפיה מברכים על השמן "בורא פרי העץ" במי שטובל את פתו בשמן, שכן במקרה זה השמן טפל לפת. כמו כן, אם חשב מאן דהוא לשתות מעט שמן מהול באניגרון – אפשרות תאורטית בהחלט, אך אפשרות הנגזרת מקביעת התוספתא שיש הנאה בשתיית תערובת של אניגרון ושמן – אזי הברכה איננה "בורא פרי העץ", שהרי גם אז השמן טפל לאניגרון. רק במקרה שבתוספתא, שבו נותן "שמן הרבה לתוך אניגרון ובולע" ויש בכך לא רק רפואה אלא גם הנאה, מברכים על שמן זית "בורא פרי העץ".

15 ראו ליברמן (לעיל, הערה 10), עמ' 460; בנוביץ (לעיל, הערה 12), עמ' 184-185. כך משתמע גם מבבלי שבועות כג ע"א, שם מציעים שיין נאכל על ידי אניגרון; ליברמן, שם, עמ' 458-459 מציע שלפעמים ביטלו יין, תרד, שמן, מורייס ואשלג (ראו הערה 10 לעיל) לכדי מרק סמיך, וכך היין נאכל, אך יותר נראה שההצעה בבבלי שבועות שם היא שהאניגרון משמש מטבל לפת. ראו בפרוטרוט אצל בנוביץ, שם.